

Struikelstenen in Culemborg

Culemborgse voetnoot 2012-46

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 46
ISSN: 0929-1334 mei 2012
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Auteurs en redactie

Nini Vonk-Wartena
Jack van der Winkel

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
E-mail:
yvonne.jakobs@planet.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de
redactie. Auteurs wordt ver-
zocht zich te houden aan de
redactionele richtlijnen, welke
te lezen zijn op de website van
het Genootschap.

Vormgeving

Studio Bassa

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
E-mail: secretariaat@voetvan-
oudheusden.nl
Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.

Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden
De contributie bedraagt €15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Struikelstenen in Culemborg

ZATERDAG 16 juni 2012 zal de Duitse kunstenaar Gunther Demnig in Culemborg de eerste struikelstenen leggen. In totaal zullen er door de Stichting Stolpersteine Culemborg 39 stenen geplaatst worden. Ze worden geplaatst ter nagedachtenis aan de 39 joodse inwoners van de stad die in de Tweede Wereldoorlog zijn vermoord.

Het initiatief is afgeleid van *het project van Gunther Demnig*. Deze Duitse kunstenaar plaatst over de hele wereld zogeheten Stolpersteine zodat joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog niet zullen worden vergeten. In 1994 is hij begonnen met dit project. Wat we weten wil hij voelbaar maken. 'Want mensen leefden vreedzaam samen en opeens waren sommigen weg.' Zo is er erkenning voor ieders individuele lot en wordt het een deel van de buurtgeschiedenis. De *struikelsteen* is een messing gedenksteen van 10 bij 10 cm in de stoep voor het laatste (zelf gekozen) woonhuis van een joods slachtoffer van de Nazi's. Natuurlijk struikel je er niet letterlijk over, maar je moet je buigen om de tekst te kunnen lezen, zo maak je een gebaar van eerbied. Bovendien struikel je erover met je hoofd en je hart, volgens Demnig.

Op de stenen staan de naam, geboorte-, deportatie- en overlijdensdata van de joodse slachtoffers. Uiteraard zijn de gegevens zo goed mogelijk gecontroleerd, waarbij ook alles in het werk werd gesteld om nabestaanden te achterhalen om hen toestemming te kunnen vragen. Daarbij bleek des te meer de wrede realiteit dat van hele families geen enkele persoon de oorlog heeft overleefd. Soms is een steen door iemand of door een groep mensen geadopteerd. De kosten zijn € 120,- per steen. Er liggen nu al meer dan 20.000 stenen in verschillende landen van Europa. Ook in 25 plaatsen in Nederland, o.a. in Tiel en Ochten, die zo deel uitmaken van het grootste gedenkproject ter wereld.

Gunter Demnig, een duitse kunstenaar

“Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is”, zegt Gunter Demnig. Met de stenen voor de huizen houd je de herinnering levend aan de mensen die er ooit woonden. Gunter Demnig ziet zichzelf als een politiek kunstenaar.

Gunter Demnig werd geboren in 1947 in *Berlijn*. De eerste acht levensjaren bracht hij door in Oost-Duitsland, daarna verhuisde hij met zijn ouders naar West-Berlijn. Na de middelbare school volgde hij de Academie voor Beeldende Kunsten in Berlijn bij Professor Herbert Kaufmann. Aan dezelfde universiteit studeerde hij af met in de tussentijd een Bachelor's Degree in Industrial Design (1969-1970). In 1971 verhuisde hij naar de kunstacademie in Kassel, waar hij in 1974 afstudeerde. Daarna studeerde hij tot 1977 in de klas Kramer Schone Kunsten aan de Universiteit van Kassel.

Na zijn afstuderen werkte hij twee jaar in het monumentenherstel van Kassel, waar hij verantwoordelijk was voor de planning, de bouw, het beheer en uitvoering. Van 1980 tot 1985 had hij een baan als artistiek en wetenschappelijk medewerker bij de afdeling Kunst aan de Universiteit van Kassel. In 1985 werd hij medewerker in de Moltkeri-Werkstatt en Kunstraum Fuhrwerkswaage en sinds 1994 in het IGNIS-Kulturzentrum. Van 1996 tot 1999 was hij medevormgever aan het dramatische oratorium ‘De muren van Jericho’ met geluidsbeelden op muziek van Werner Raditschnig.

Voor het projekt ‘Stolpersteine’ kreeg Gunter Demnig op 4 oktober 2005 in de Oranjerie van Paleis Charlottenburg de Orde van Verdiensten uitgereikt. In mei 2012 ontving Demnig in Amerika de Dr. Bernard Heller Prize, een prijs die ook is uitgereikt aan Graaf Bernadotte en Shimon Peres.

Waar kwamen zij vandaan

Sinds het begin van de gangbare jaartelling waren de joden vanuit Israël naar alle kanten uitgewaaid; vooral nadat de tempel in Jeruzalem door de Romeinen in 70 was verwoest. Ze zwierven zo ook in Europa van land tot land, konden soms enkele generaties blijven tot de politieke macht en/of publieke goodwill zich tegen hen keerde en ze hun leven weer moesten zien te redden, nadat al hun bezittingen waren afgepakt.

In Engeland werden in 1290 alle joden het land uitgejaagd, in Frankrijk gebeurde hetzelfde in een aantal provincies in 1306. In Spanje ging het een aantal eeuwen goed. Tijdens de rust en welvaart leefden er beroemde joodse denkers en schrijvers. Maar ook daar volgde een tijd van haat en verdrukking. In 1492 moesten de joden kiezen: christen worden of Spanje verlaten. Velen gingen weg, anderen lieten zich dopen en deden-alsof (de Marranen). De speciale rechtbanken van de Inquisitie probeerden hen te ontmaskeren of alsnog te dwingen tot bekering.

Links: Het joodse monument op de begraafplaats aan de Achterweg

*De voormalige synagoge
aan het St. Janskerkhof.*

Joden in Nederland en Culemborg

Vanaf de 17^e eeuw kwamen zij in ons land, vanuit twee richtingen: het oosten en het zuiden. De Joden in Culemborg waren afkomstig uit het oosten (Duitsland, Polen, Rusland). Zij hadden daar met grote regelmaat onder vreselijke vervolgingen, pogroms, te lijden. De joodse families in de Randstad kwamen vaker uit het zuiden (Spanje, Portugal), zoals soms aan hun naam valt af te lezen (Pereira bijvoorbeeld, terwijl Polak ‘uit Polen’ wil zeggen) en aan bepaalde gewoonten, zoals staande of liggende grafstenen. De joden uit het zuiden waren over het algemeen welgestelder.

IND?

Een immigratie- en naturalisatiedienst bestond nog niet. Joden waren hier weliswaar vrij en hoefden niet in getto's te wonen, ze werden niet vervolgd en hoefden geen speciale hoeden of sterren te dragen. Wel

vormden ze een aparte groep met zelfbestuur en eigen rechtshandhaving, die natuurlijk altijd verantwoording moest kunnen afleggen aan de plaatselijke magistraten.

Elke stad kon zelf beslissen om hen wel of niet toe te laten. De joodse mensen verdienden in hoofdzaak hun brood met veehandel en handel in oude kleren, omdat de meeste gilden hen niet toelieten, zodat veel beroepen voor hen verboden bleven. De koopmansgilden maakten daarop een uitzondering. Ze konden dan wel rondtrekken met hun waren, maar mochten zich niet vestigen. Ook in Culemborg werden rondtrekkende joden geweerd. Ze mochten op de markt verkopen, maar moesten daarna weer weggaan.

In de Franse tijd kwam er een eind aan dit onderscheid. In 1796 werden de joden Nederlands Staatsburger met gelijke rechten. Heel langzaam, vooral na de nieuwe grondwet van 1848, werd dit ook de beleefde realiteit. Met de inburgering kwam ook het loslaten van de eigen tradities. Rond 1920 namen een aantal joden het niet zo nauw meer. Op sabbat deden sommigen de winkel open. Kinderen vertrokken voor scholing naar de grote steden en het geboortecijfer daalde. Daardoor liep de joodse bevolking terug in aantal. Ook waren in een kleine gemeente niet zo veel huwelijkspartners voorhanden – velen bleven ongetrouwd.

*De voormalige synagoge
gezien vanaf de
Oostersingel.*

*De voormalige joodse
begraafplaats aan
de Westerwal. Schets
gemaakt in 1937 door
P.M. Nieuwenhuizen.*

Joodse gezinnen in Culemborg

Al in de 17^e eeuw zullen hier in Culemborg joodse families hebben gewoond maar hun namen zijn niet meer te achterhalen. Uit het begin van de 18^e eeuw zijn er wel een aantal joodse namen bekend. Zoals o.a.: Marcus Benedictus, Barend Davids, Jochem Frank en Mozes de Jood. In die tijd verdienden zij hun brood voornamelijk door met handel (negotie) langs de deuren te gaan. Dit tot ongenoegen van de andere ondernemers in de stad. In hun ogen was dit oneerlijke concurrentie omdat deze (joodse) handelaren geen kosten hadden zoals o.a. de stadsaccijnzen en gildegelden. In 1743 heeft het stadsbestuur dan ook het huis aan huis verkopen verboden. In de loop van de 18^e eeuw zien we dat een groot aantal joodse inwoners zich aansluiten bij een gilde. Dit zijn natuurlijk niet de armsten. Arme joden kregen geen toestemming om zich hier te vestigen. Daar zat noch de stad, noch de joodse gemeenschap op te wachten. Arme joodse mensen moesten namelijk door de joodse gemeenschap zelf onderhouden worden.

In 1764 kochten een vijftal joden aan de ‘Westerborgwal’ (Westerwal) een vervallen huis. Nadat ze dit huis hadden afgebroken werd hier de eerste joodse begraafplaats aangelegd. Vanaf 1869 werden de joden begraven op het joodse gedeelte van de algemene begraafplaats aan de Achterweg. In 1770 woonden er in Culemborg acht joodse gezinnen; 41 volwassenen en kinderen. Deze acht gezinnen hadden zeven dienst-

bodes in dienst en verkeerden in redelijke welstand. In 1791 werd het pand de Abdije in de Nieuwstad ingericht als synagoge. Deze Abdije stond net naast de plek waar later de nieuwe synagoge is gebouwd. Later werd er geld ingezameld voor een nieuwe synagoge. Joden en niet-joden deden mee en in 1868 werd de nieuwe synagoge ingewijd. De straat waaraan de nieuwe synagoge stond kreeg de naam Jodenkerkstraat. De oude synagoge is toen verbouwd tot mikwe (badhuis) en godsdienstschool. Les werd er gegeven door een godsdienstleraar, die ook dienst deed als voorzanger en ritueel slachter. Het leslokaal van de joodse school lag boven het rituele bad. In 1883 werd de oude synagoge opgeknapt, waarbij tegelijkertijd het leslokaal uitgebreid werd.

In Culemborg waren verschillende (joodse) genootschappen en verenigingen, o.a. voor de begrafenis, de Talmoedstudie en armenzorg. Verder was er een afdeling van de Alliance Israélite Universelle, een joodse rederijkerskamer en een gezelligheidsvereniging.

Er was in Culemborg een uitgebreide manufacturenhandel, waar voornamelijk joden in werkzaam waren. De familie Wijzenbeek richtte een vlees- en worstfabriek op die aan het einde van de negentiende eeuw op het Marktveld gevestigd was. De joodse inwoners van Culemborg namen ook deel aan het sociale en politieke plaatselijke leven.

Rond 1870 bereikte de groei van de joodse gemeente hier haar hoogtepunt: er waren toen bijna 200 joden (ongeveer 3% van de bevolking). Maatschappelijk verbonden zij zich meer met mensen van hun eigen stand dan met de andere joden, met wie zij natuurlijk wel, ook sociaal, door de geloofsgemeenschap verbonden waren. Er was bijv. vanuit de synagoge lang een ondersteuningsfonds voor de arme joden. In Culemborg waren te weinig joden om een eigen sterke zuil te vormen, ze namen daarom volop deel aan het algemene verenigingsleven. Het

De Culemborgse gemeenteraad kort voor de tweede Wereldoorlog. De tweede van rechts onderaan is Sam Wijzenbeek.

Rode Kruis ter plaatse is bijv. mede opgericht door een Wijzenbeek.

De neergang van de joodse gemeente begon in de jaren tachtig van de negentiende eeuw en zette in snel tempo door in de twintigste eeuw, onder invloed van veranderende sociale en economische omstandigheden. De activiteiten van de gemeente namen af, maar een deel van de verenigingen en genootschappen bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog bestaan.

Vanaf 1869 (193 joodse inwoners) is het aantal joden in Culemborg gestaag terug gelopen tot 54 net voor de tweede Wereldoorlog.

De Tweede Wereldoorlog

Gedurende de bezetting werd het merendeel van de Joodse inwoners van Culemborg gedeporteerd en in de kampen vermoord. Een aantal van hen dook onder en overleefde de bezetting. De synagoge werd door de Duitsers als stal gebruikt; wat er met het interieur gebeurd is, is niet bekend.

Er werd een niet-joodverklaring gevraagd van burgers. De Ariërverklaring was een verklaring die in de Tweede Wereldoorlog van mensen in bepaalde functies geëist werd waarin iemand moest verklaren geen jood te zijn. De verklaring werd ingesteld door de Duitse bezetter in Nederland, al binnen enkele maanden na mei 1940. Alle ambtenaren en onderwijzers moesten de verklaring invullen. De Duitsers wilden hiermee een inventarisatie maken: zij konden zo precies nagaan wie wel en wie niet joods was.

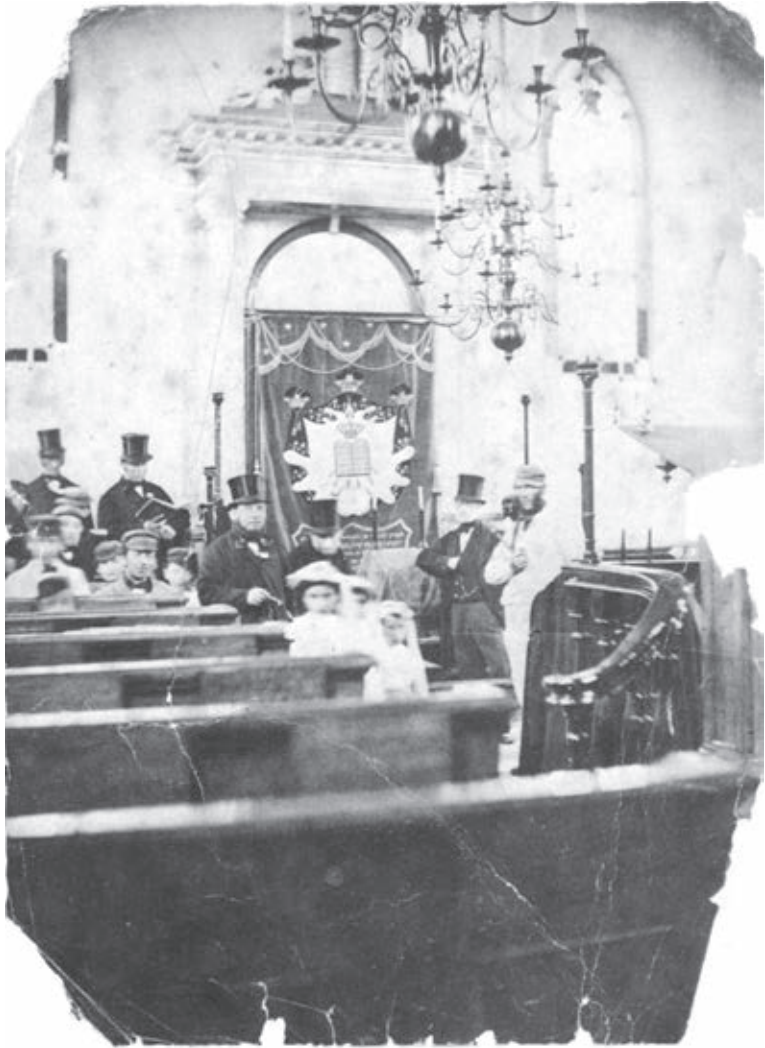
In mei 1941 mochten joden niet meer zwemmen in een zwembad (buiten- of binnenbad), niet in zee, niet op het strand komen. Joden mochten niet meer in plantsoenen en openbare gelegenheden komen, niet in hotels, pensions, logementen. In de trein niet in slaap- en eetrijtuigen. Niet in dierentuinen. Mochten niet deelnemen aan kunstuitingen (inclusief concerten) en geen musea of bibliotheken bezoeken. Joden mochten niet meer kijken bij de paardenrennen. Er was een speciale vergunning nodig om binnen de gemeente te verhuizen.

Op 7 december 1940 legde Sam Wijsenbeek, onder druk van de Duitse bezetter, zijn raadslidmaatschap in Culemborg neer. Vanaf 1921 was hij daar lid van geweest, evenals zijn vader.

In sommige ruimten en gelegenheden mochten zij wel komen – daar stond dan ook een bordje ‘voor joden’ – , hier mochten de niet-joden niet komen op straffe van een boete van 1000 gulden of een half jaar gevangenisstraf.

In november 1941 mochten joden geen slachthuizen meer betreden of deelnemen aan (vee)markten en beurzen (strop voor families Spier en Walg!). In augustus 1942 informeerde de burgemeester van Culemborg bij een collega in Oss naar een vermeende regeling omtrent het zich laten scheren en knippen van joden bij een aangegeven kapper. Er bleek echter geen regeling te zijn: als de kapper joods was en de klanten ook,

*Een beeld van het
interieur van de
synagoge rond 1900.
De aanwezigen kijkend
naar de fotograaf met
hun rug naar de Heilige
Ark.*

was er geen machtiging nodig! De heer Grootkerk uit Culemborg (manufacturen winkel op de Markt) kreeg op zeker moment een ‘Verwalter’ (toezichthouder) toegewezen. Hij kon niet langer vrij en zelfstandig handelen.

In mei 1942 volgden allerlei beperkende regelingen voor joods bezit: het minste was wel dat zij dingen moesten melden en laten registreren, maar kunstcollecties, goud en zilver moest worden ingeleverd. Al deze regels geven een beeld van de steeds kleiner wordende wereld waarin joden werden gedwongen te leven. Zij werden aangewezen. Er werd een speciale groep van hen gemaakt, ze werden geïsoleerd, negatief betiteld, er werd gesuggereerd dat zij vies waren, dat anderen niet met hen om moesten gaan. Dit alles gebeurde in een rap tempo.

In Culemborg probeerden de meeste mensen zo normaal mogelijk verder te leven, net als elders. Er waren ook hier NSB-ers (van wie een enkeling in het begin van de oorlog al klaagde, dat 'de joden nog steeds vrij rondliepen'), er waren verraders, er waren mensen die van de situatie profiteerden. Helemaal aan de andere kant van de grijze massa waren er degenen die hun leven waagden voor het vaderland en soms de moed hadden joodse medeburgers een schuiladres te verschaffen.

Of er echte razzia's zijn gehouden in Culemborg weten we niet. Wel zijn er op twee momenten groepen joden van huis gehaald: begin oktober 1942 en 9 april 1943. Gelukkig waren er binnen het gemeentelijk apparaat mensen die stadgenoten waarschuwden als zij van deze plannen hoorden.

Zo was de trieste balans na de Tweede Wereldoorlog: vlak voor de oorlog had Culemborg 9300 inwoners, van wie ruim 50 lid waren van de Kille. Uiteindelijk hebben 17 joden de oorlog overleefd, maar 39 zijn gedeporteerd en vermoord.

In 1947 woonden er in Culemborg nog 7 joden. In dat jaar werd de Joodse gemeente opgeheven en bij die van Utrecht gevoegd.

De synagoge ging in 1949 over in handen van de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt), nu van de Nederlands Gereformeerde Kerk. In het museum Elisabeth Weeshuis zijn nog een aantal liturgische voorwerpen te zien uit de voormalige synagoge. De joodse begraafplaats aan de Westerwal raakte in verval; in 1959 zijn de laatste restanten in overleg met het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap weggehaald en is de begraafplaats officieel opgeheven. Op de nieuwe begraafplaats aan de Achterweg (waar op het

*De joodse begraafplaats
aan de Achterweg.*

Deze Toramantel werd in 1887 vervaardigd door de vrouwen en meisjes van de Kille Koudesj Kuilenburg.

joodse gedeelte sinds 1870 begraven werd) plaatste de gemeente Culemborg een gedenkzuil ter herinnering aan de vermoorde Culemborgse Joden. Op de voormalige synagoge is een plaquette aangebracht.

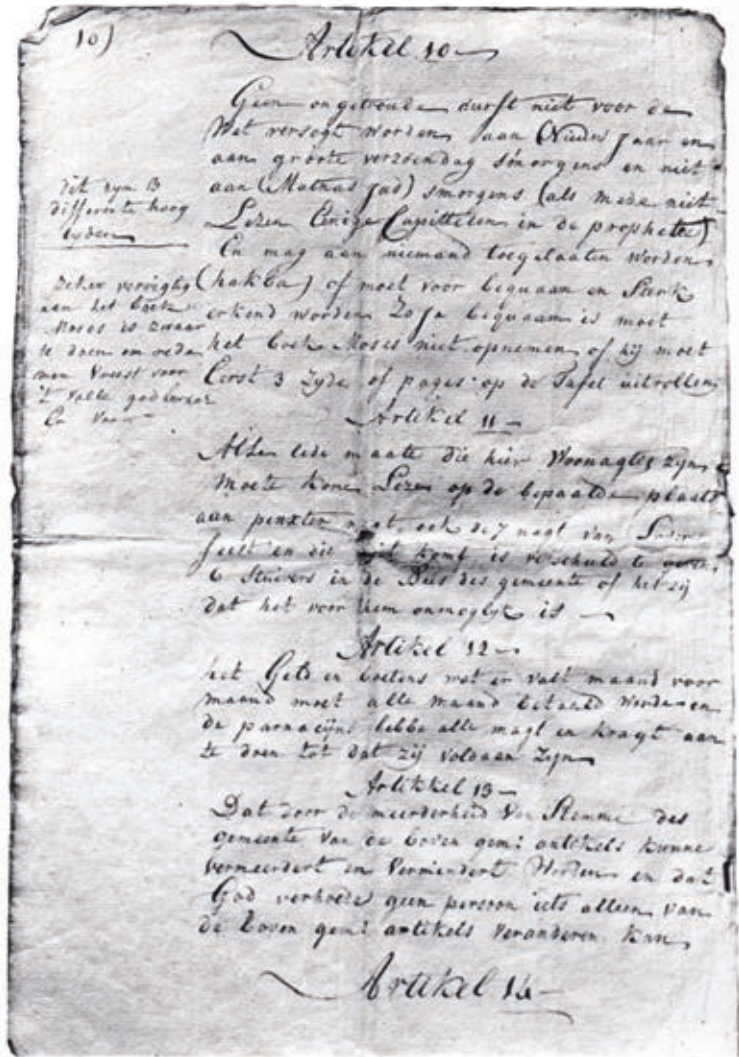
Joods leven

De joden bewaarden hun eigen karakter vooral door de trouw aan de eigen gebruiken in het dagelijks leven. Zij bezaten meestal een klein gebedshuis (synagoge), waar zij bij elkaar kwamen. Daar werd uit de Thora en de andere boekrollen gelezen (als het Oude Testament in de christelijke Bijbel opgenomen), in het hebreuws. Er werd niet alleen gelezen, gebeden en gezongen maar ook les gegeven en gestudeerd op de betekenis van de tekst. (De synagoge heette dan ook wel sjoel, waar wij het woord school natuurlijk in herkennen). Een Rabbijn gaf leiding aan het geheel.

Naast de Thora zijn ook Rabbijnse boeken, de Talmoed en de Misjna, belangrijke richtinggevers in het joodse religieuze leven. In Oost-Europa en ook in Nederland werd met elkaar jiddisch gesproken, een soort Duits met hebreuwse woorden gemixed.

Vanouds is de Sabbath (die op vrijdagavond begint en op zaterdagavond eindigt) de dag waarop men het gewone ritme onderbreekt om

Een bladzijde uit de
 oudste nog aanwezige
 reglementen uit 1791
 van de Joods Gemeente
 Culemborg.

vrij te zijn voor God en geloofszaken. Ook grote feesten geven een
 bepalend karakter aan het jaar.

Joodse feesten en gebruiken

Het joodse nieuwjaar valt in september of oktober. Het is een ernstige
 dag, de eerste van 10 dagen, waarin mensen zich proberen te herinneren
 wat ze het afgelopen jaar verkeerd hebben gedaan. Ze tonen berouw en
 bidden veel in de synagoge.

Bij het feest wordt op de Sjofar, een ramshoorn geblazen. (De joodse
 jaartelling rekent vanaf het jaar waarvan het jodendom aanneemt dat de

schepping van de wereld heeft plaatsgevonden. Op grond van de Tenach wordt de schepping geacht te hebben plaatsgevonden in het jaar 3761 voor de gangbare jaartelling. Het joodse jaar 5772 komt zodoende overeen met het algemene of Gregoriaanse jaar (sept./okt) 2011-2012). Deze dagen lopen uit op de heiligste dag: *Jom Kippoer* of Grote Verzoendag. Religieuze joden vasten 25 uur en zijn bijna de hele dag in de synagoge, waarbij ze hopen dat er verzoening komt tussen God en mens. Vier dagen na Grote Verzoendag begint het *Loofhuttenfeest*. Veel gezinnen bouwen buiten een hut van bladeren en takken, waarin men eet en soms ook slaapt en ook in de synagoge staat een hut. Dit is een herinnering aan de 40 jaren die het joodse volk vroeger met Mozes door de woestijn zwierf. Men dankt God voor de trouw en bescherming die Hij destijds gaf. De laatste dag van het loofhuttenfeest heet ‘*Vreugde der wet*’. Op deze dag wordt het laatste stukje Thora gelezen – in een jaar leest men namelijk de hele Thora door – en weer opnieuw begonnen in het eerste boek. De boekrollen worden uit de ark (kast) gehaald en vrolijk door de synagoge rondgedragen.

In december is er het feest van het licht: *Chanoeka*, waarbij men herdenkt dat de joden 2000 jaar geleden de tempel weer in gebruik konden nemen, na jarenlange bezetting door de Syriërs. Bekend is de kandelaar met acht lichten (en een negende, die als aansteekkaars dienst doet), de chanoekia (niet te verwarren met de 7-armige kandelaar, de Menorah). Chanoeka is een huiselijk feest, waarbij spelletjes worden gedaan.

Eind februari of iets later valt het *Poeriem-feest*. Het verhaal van Esther staat centraal met de schurk Haman die het joodse volk wil uitroeien. In uitbundige optochten trekken de mensen door de straten, ze zijn verkleed en men snoept ‘Hamansoren’, driehoekige koekjes.

In de lente is het *Paasfeest*. Dit valt niet samen met het christelijke Paasfeest. Toch wordt de datum van dat laatste wel vastgesteld aan de hand van de joodse (maan)kalender. Daardoor wisselt de datum ook altijd, een belangrijke verwijzing naar de verbinding jodendom-christendom. Voor het *Pesachfeest* moet het huis helemaal worden gereinigd, er mag geen kruimel oud brood meer gevonden worden. Met Pesach eet men matses, ongezuurde platte broden. De seder-avond is de belangrijkste plechtigheid van Pesach. Men viert dit thuis met een maaltijd, vol symboliek, die verwijst naar de bevrijding uit slavernij, toen het volk ooit uit Egypte vluchtte. Er hoort blijdschap bij dit feest en er wordt gedekt voor de profeet Elia. Ook staat voor hem een stoel klaar, om de verwachting hoog te houden dat Elia eens zal terugkeren op aarde om aan te kondigen dat de Messias komt en een tijd van vrede en gerechtigheid aan zal breken.

Enkele gebruiken

Aan de deurpost van een joods gezin hangt vaak een kokertje, de *Mezoezah*. Daarin zit een klein stukje perkament, waarop enkele belangrijke

bijbelverzen staan, die te maken hebben met bescherming (in huis) en zijn opdracht buitenshuis licht te brengen.

Een joodse man draagt een *keppeltje*, een klein rond petje. Een gebruik dat zijn oorsprong vindt in de oude Rabbijnse voorschriften. Men drukt hiermee eerbied uit jegens God. Zo hebben orthodox-joodse vrouwen doorgaans een hoed op, of een pruik.

Bekend is het teken van de *besnijdenis*. Een belangrijke gebeurtenis bij een pasgeboren jongetje. De besnijdenis is een teken van de verbintenis met God. Het eigenlijke gebeuren, verricht door een chirurg of de

Mohel, wordt door lofzeggingen en gebeden omringd, waarna een feest wordt aangericht. (De besnijdenis was oorspronkelijk niet een louter joods gebruik, meerdere volken kenden de rite en hebben er hun eigen verhaal aan gegeven). Bij meisjes wordt door de naamgeving groots te vieren getracht een feest van gelijkwaardig feestelijk karakter aan te richten. De religieuze volwassenheid wordt voor de jongens op 13-jarige, voor de meisjes (alleen in de liberale gemeenten) op 12-jarige leeftijd gevierd. Zij worden dan *Bar of Bat-Mitswah*, waarbij zij een stuk uit de Torah (in het hebreuws!) voorlezen.

Kosher eten. De eetvoorschriften gaan terug op bijbelse voorschriften. De bedoeling is, dat een mens stilstaat bij wat hij eet en zich daarin beheerst. Zo zijn er ‘onreine dieren’, er zijn voorschriften wat betreft de wijze van slachten en de ‘dubbele’ keuken, waarin melkgerechten en vleesgerechten apart worden behandeld, omdat in de bijbel gezegd wordt: Gij zult het bokje niet koken in de melk van het moederdier. (De speciale melk, de biest, besteed om het jong de eerste dagen mee te voeren, mag niet wreed worden gebruikt om het gedode jong in te koken.)

Over het *ritueel slachten* is in deze tijd weer een discussie, waarbij joden en moslims zich aan elkaars zijde vinden. Rabbijn Jacob Soetendorp stelt dat de hoofdregels waaraan voldaan moet worden, alle te maken hebben met een zo snelle, volledige en zo weinig mogelijk pijnlijke manier van slachten, waarbij vervolgens ook zeker hygiënische aspecten een rol speelden. Hij wijst op verklaringen van deskundigen dat deze methode het dier de minste pijn veroorzaakt, dat sommige rabbijnen slachten na elektrische verdoving toestaan en dat in landen waar men nog steeds plezierjacht toestaat men geen recht van spreken heeft. Maar ook herinnert hij zich hoe de regeerders van Nazi-Duitsland zich vanuit ‘humane’ overwegingen opwierpen als beschermers van de dieren tegen de rituele slacht. Een cynisch historisch gegeven.

De *Davidster* kwam al in de oudheid incidenteel voor in de joodse wereld, ogenschijnlijk als decoratief motief. Volgens overleveringen stamt hij uit de tijd van David en Salomo en zou hij eens de tempel in Jeruzalem hebben gesierd. In de oudheid en in de Middeleeuwen werd hij al in de joodse kunst toegepast. Pas in de 15^e eeuw begon de zespuntige ster als een speciaal joods teken te gelden. Langzamerhand nam hij de plaats in van het meest geliefde joodse symbool tot die tijd: de *Menorah*, de zevenarmige kandelaar.

Antisemitisme of Jodenhaat in Europa

Waarom zijn de joden – in ieder geval in Europa- altijd weer doelwit van haat en vervolging geweest? Een vraag waarop geen redelijk antwoord te vinden is, maar toch een vraag die je niet over kunt slaan. Het is een feit, dat iedere vreemdeling, overal ter wereld, met achterdocht bekeken wordt. Xenofobie, vreemdelingenangst zit kennelijk als primaire reactie

Voddenkoopman Benjamin
Mertz, bijgenaamd Bens of
Bé-man (1853-1922)

in de mens ingebakken. Bovendien zoeken mensen graag een zondebok en daar is de vreemde eend in de bijt uitermate geschikt voor. Toen joden in de Middeleeuwen dankzij hun geloofs- (lees: hygiënische) regels beter bestand waren tegen bepaalde epidemieën, deden meteen verhalen de ronde dat zij wel de aanstichters van die ziekten zouden zijn – weer een aanleiding voor moord en doodslag onder de joodse stadsgenoten. Misschien is *Jodenhaat* een gevolg van de xenofobie, zoals ook Roma en Sinti die haat ervaren en trouwens, dichterbij iedereen die als ‘anders’ wordt ervaren (roodharigen vroeger (?) en homo’s ook nu nog). Zeker is ook, dat de *christelijke kerken* daar hun verschrikkelijke bijdrage aan hebben geleverd. Hoewel het christendom als een groepering in het jodendom

begon (Jezus was immers een jood), vormden zich toch al gauw eigen christelijke groepen buiten de synagogen (die het niet eens waren met de nieuwe leer). Toen de christelijke godsdienst staatsgodsdienst werd na het jaar 300 werd het joodse geloof een minderheid. De anti-Joodse onderbuikgevoelens werden door de christelijke theologie – kort door de bocht – gevoed met de slogan: zij hebben onze Heer vermoord. Als dieptepunt hiervan moeten we wel de moordpartijen op Goede Vrijdag (als in de christelijke kerken het sterven van Jezus wordt herdacht) in bijvoorbeeld het Rijnland noemen.

De tweede wereldoorlog, Rassenleer

De Europese cultuur (die nu wel heel braaf aangeduid pleegt te worden als *'joods-christelijk'*) is zo al eeuwen lang diep doordrenkt van anti-joods sentiment, woordgebruik, denken en handelen. Het werd een bodem waarop de Rassenleer (het idee, dat er superieure rassen en inferieure rassen zouden zijn) van het nationaal-socialisme (Hitler en de nazi's) kon gedijen met als onvoorstelbare uitwerking, dat de uitroeiing van de joden als massa-industrie werd georganiseerd. Zes miljoen joden zijn tijdens de tweede Wereldoorlog omgebracht in de concentratiekampen; 150.000 van hen kwamen uit Nederland, 39 uit Culemborg, van wie er drie kind waren en twee teenager. Vergeleken bij andere landen is het percentage weggevoerde joden uit ons land hoog. 'Een' verklaring hiervoor is o.a. de uitstekende gemeentelijke administratie, die beschikbaar was voor de nazi's. Voor alle landen geldt, dat de maatregelen tegen de joden op een sluipende manier warden geïntroduceerd. De eerste voorschriften leken nog niet alarmerend. Maar zo ging het steeds een stapje verder. Goedgelovigen hoefden het niet te zien (joden werden immers steeds meer geïsoleerd) en hoefden ook niet meer te zien dan hun eigen kleine aandeel, waarbij ze hun taak, beroep en bevel uitvoerden. Dit heeft naderhand tot geen andere conclusie kunnen leiden, dat ook zogenaamd onschuldige typering, grapjes, uitspraken over andere bevolkingsgroepen, een bodem kunnen vormen voor de meest onmenselijke daden. En dat mensen daarom niet kritisch genoeg kunnen zijn bij stigmatiserend taalgebruik.

Toch nog joods leven!

Overlevenden

Ruben Walg en kind (was getrouwd met niet-joodse vrouw)

Mw. Emanuel (bij juffr. Kap)

Marcus en Mietje van Spier van Zandstraat 33, met dochter Sientje
(bij juffr. Kap)

Eli van Spier (bij smid Hey evenals mej. Wijnbergen, van elders)

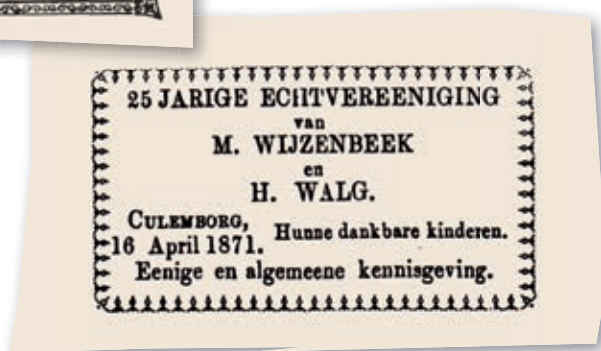
Louis de Beer van de Markt, aanvankelijk in Deventer, later in Lienden

Karl Seckl bij familie van slagerij Verwoerd-vd Worp in Maurik

Baby Van Gelderen (Zandstraat)

Salomon Gans met vrouw en dochter in Utrecht, later bij mevr. Van der
Heiden-van Haaren aan de Triosingel; hun zonen ondergedoken in
Bennekom zijn verraden.

Diverse leden van de familie Spier hadden schuiladressen in de stad zelf
en Hartog Grootkerk kwam met zijn gezin terug uit Theresienstadt.
(dochter Sonja herinnert zich nog een schuilplaats in de Barbarakerk
door koster Job Deenik).

Links: De 'Goedkope Bazar'
van S. Israël op de Oude
Vismarkt.

De Culemborgse schaakclub in 1939. In de staande rij is de vijfde van links Sientje van Spier en de vierde van rechts Eli van Spier. Rechts vooraan zit Hartog Grootkerk.

Met voldoening kunnen we nu, bijna 70 jaar na de bevrijding zeggen: 'het is ze niet gelukt.' Het is de nazi's niet gelukt om de joden uit te roeien, hoewel er onvoorstelbaar groot leed is aangebracht, waar ook de generaties van na de oorlog nog dagelijks last van hebben. Voldoening voelen we, ja, maar ook schaamte en verbijstering hoe dit onder ons heeft kunnen gebeuren. Dat vraagt nog veel zelfreflectie en moed tot analyse. Om te zien waar wij staan als medemensen in de knel komen.

Het laatste woord is echter aan hen die overleefden, die uit hun schuilplaatsen tevoorschijn kwamen, die het leven weer oppakten, hun bijdrage leverden aan de maatschappij, ondanks alles. Karl Seckl en Hartog Grootkerk zetten hun stoffenhandel weer voort en Salomon Gans werkte op het belastingkantoor. Er werd niet over het verleden gesproken. Men wilde vooruit: het leven leven. Nu, 70 jaar later, ontstaat de behoefte om hun namen en wat hen is aangedaan niet te vergeten! Dat de Stolpersteine daarbij helpen, dat hopen we.

Bij de woningen

Zandstraat 22

NAAM	VERMOORD
Hijman Mozes van Gelderen	31 maart 1944 midden-Europa (36 jaar)
Elisab. van Gelderen-Fransman	2 november 1942 Auschwitz (31 jaar)
Elise van Gelderen	2 november 1942 Auschwitz (9 jaar)
Simon van Gelderen	2 november 1942 Auschwitz (8 jaar)

De familie Van Gelderen werd geboren in Rotterdam en is van daaruit op 2 juli 1940 naar Culemborg gekomen. De vader was koopman in onroerende goederen. Zij zijn begin oktober 1942 opgehaald. De jongste van dit gezin, een baby, was niet aangegeven bij de Burgerlijke Stand, waarschijnlijk bewust. Toen het gezin werd opgehaald werd de baby meegenomen door een buurvrouw. De baby werd naar een ander adres gebracht en heeft daardoor de oorlog overleefd.

W. F. Bergenhenegouwen, rechercheur bij de Culemborgse politie, heeft bij het laten onderduiken van het jongste kind een belangrijke rol gespeeld. Uit het politierapport op 24 maart 1943: 'de deur was opengerukt, we hebben die weer gesloten; het hangslot was nog intact'.

Zandstraat 30

NAAM	VERMOORD
Marcus Elias van Spier	31 januari 1943 Auschwitz (44 jaar)
Sara van Spier-Brommet	12 oktober 1942 Auschwitz (41 jaar)
Henriëtte van Spier	12 oktober Auschwitz (19 jaar)
Amalia van Spier	12 oktober 1942 Auschwitz (16 jaar)

Marcus Elias van Spier werkte in de slagerij van zijn vader op Zandstraat 35. Sara Brommet was op 21 juni 1922 naar Culemborg gekomen vanuit Odoorn (Dr).

Zandstraat 35

NAAM	VERMOORD
Abraham van Spier	16 april 1943 Sobibor (71 jaar)
Henriëtta van Spier-Zwelheim	16 april 1943 Sobibor (70 jaar)

Abraham van Spier en Co, vleeshouwers, Zandstraat 35. 'Co' was de neef van Abraham, Marcus van Spier. Ook de zoon van Abraham, Marcus (Zandstraat 30) werkte in de zaak. Sleutel ingeleverd. Hoogstwaarschijnlijk 'op eigen gelegenheid' naar Vught gegaan?

Volgens politiedossier brandde er op 9 april boven een lamp, de poort achter stond open, maar verder waren alle deuren gesloten. Op 12 april 1943 verzegeld.

Nieuwstraat 42

NAAM	VERMOORD
Manuel van Spier	16 april 1943 Sobibor (62 jaar)
Henriëtta van Spier-Beem	16 april 1943 Sobibor (61 jaar)
Isac Abraham van Spier	9 juli 1943 Sobibor (31 jaar)
Abraham van Spier	24 januari 1944 Auschwitz (22 jaar)

Manuel was uitdrager en handelaar in lompen en oud ijzer. In april 1935 ging hij failliet, maar bij de Nieuwjaarsadvertenties in 1936 in de Culemborgse Courant was hij weer present. Hij was een zoon van Izaak Marcus van Spier en Belia Schenk uit Schoonhoven. Ook zijn vader was uitdrager en lompenhandelaar. Alle vier zijn vermoedelijk 'op eigen gelegenheid' in april 1943 naar Vught vertrokken.

Manuels vrouw had in de voorkamer een winkeltje, waar zij kant verkocht. Zij hadden twee zonen en een dochter Sanny, maar Sanny is nooit aangegeven bij de Burgelijke Stand. Zij heeft Bergen-Belsen overleefd en is via Zweden naar Nederland teruggekeerd.

Markt 47

NAAM	VERMOORD
Gabriël Isaac Wijsenbeek	14 mei 1943 Sobibor (87 jaar)
Johanna Wijsenbeek	14 mei 1943 Sobibor (85 jaar)
Andries Isaac Wijsenbeek	1942 Plaats? (89 jaar)
Adriana Wijsenbeek	14 mei 1943 Sobibor (76 jaar)
Rosetta Kolthoff-Wijsenbeek	14 mei 1943 Sobibor (80 jaar)

De broers Gabriël en Dries Wijsenbeek dreven op Markt 47 een slagerij. In de tuin achter de slagerij stond de koosjere worstfabriek waar de broers de worst maakten die met de post naar Amsterdam en 't Gooi werd gestuurd. De Kuilenburgers vonden dat maar niks: *'Het lekkerste heb je weer naar Amsterdam gestuurd'*. Dit bedrijf was een van de drie joodse middenstandsbedrijven die in 1915 telefoon hadden. De andere twee waren de slagerij van Walg en de zaak van Elezar Levi, beide in de Kattenstraat.

Rosetta woonde in 1942 in de Adastraat te Almelo, maar is vanuit Culemborg gedeporteerd.

Markt 23

NAAM	VERMOORD
Jetta de Beer-Frank	16 april 1943 Sobibor (70 jaar)

Jetta de Beer-Frank was in 1898 getrouwd met Hyman de Beer. Ze kwam op 15 maart 1898 vanuit Lienden inwonen in het grote huis aan de Markt. Jetta de Beer-Frank werd op 9 april 1943 uit het Algemeen Ziekenhuis aan de Dokter Hockesingel gehaald en gedeporteerd. Jetta is een week later in Sobibor omgekomen. Haar zoon Louis heeft, evenals zijn vrouw, de oorlog overleefd. Hij was ondergedoken op een boerderij in de buurt.

Markt 7

NAAM	VERMOORD
Hermann Aussen	24 februari 1945 Buchenwald (38 jaar)
Rosa Eliza Aussen-Windmuller	28 januari 1944 Auschwitz (34 jaar)
Bernhard Aussen	28 januari 1944 Auschwitz (4 jaar)

Hermann Aussen is in 1937 vanuit Zutphen met zijn gezin naar Culemborg gekomen. Aan het begin van de oorlog zijn zij in het pand Markt 7 getrokken. Hermann Aussen was loodgieter.

Tollenstraat 1

NAAM	VERMOORD
Mozes Wolff van Gelderen	12 mei 1943 Westerbork (80 jaar)
Rebecca van Gelderen	14 mei 1943 Sobibor (85 jaar)

Mozes Wolff staat bij de burgerlijke stand genoteerd als kantoorbediende. Mozes stierf in Westerbork, zijn zus Rebecca in Sobibor. Beiden zijn op 9 april 1943 overgebracht naar Vught. In de brief van de burgemeester van 1 april 1943, tracht deze voor beiden vrijstelling te krijgen. De huissleutel is ingeleverd en het huis verzegeld op 12 april 1943.

Tollenstraat 7

NAAM	VERMOORD
Isodoor Coronel	30 september 1942 Auschwitz (24 jaar)

In de Tollenstraat 7 was de smederij en winkel van de familie Saltzher gevestigd. De deur naast de winkel gaf toegang tot de bovenwoning van de familie Saltzher. Bij hen in dienst was de smidsknecht Isodoor Coronel uit Amsterdam. Isodoor Coronel 'lag bij de familie Saltzher in de kost'. Hij wilde emigreren naar Israël maar is bij het afscheid nemen van zijn moeder in Amsterdam samen met zijn moeder opgepakt.

Oude Vismarkt 10 bis

NAAM	VERMOORD
Betty Sara Löbschen	16 april 1943 Sobibor (62 jaar)

Oude Vismarkt 10^a (vroeger 10 bis) is boven een winkel. In dit pand was vroeger modemagazijn C. van der Veer gevestigd. Toen had de winkel links een diep portiek met rechts de ingang van de winkel en achterin de toegang naar de bovenwoning. Betty Sara Löbschen is uit het Barbara-ziekenhuis gehaald op 9 april 1943.

Oude Vismarkt 11

NAAM	VERMOORD
Sara Karoline Seckl-Mautner	16 april 1943 Sobibor (66 jaar)

Sara Karoline Seckl-Mautner werd in de oorlog vermoord in Sobibor. Haar zoon Karl Seckl overleefde de oorlog doordat hij kon onderduiken op een boerderij in Maurik bij familie van Mevrouw M. Verwoerd-van der Worp, van de slagerij op de Vierhoeken.

Kattenstraat 10

NAAM	VERMOORD
Samuel Joseph Wijsenbeek	14 mei 1943 Sobibor (62 jaar)
Flora Henriëtte Wijsenbeek	14 mei 1943 Sobibor (66 jaar)

De manufacturenhandel in Kattenstraat 12 was eigendom van Samuel Joseph Wijsenbeek. Na de dood van zijn broer Elias in 1914 was Samuel nog maar matig geïnteresseerd om de manufacturenhandel alleen voort te zetten. Kort daarop heeft hij de manufacturenhandel over gedaan aan de zonen van zijn broer Elias, Louis Bernhard en Bernhard David. In 1921 kwam Samuel namens de Vrijheidsbond in de gemeenteraad. Hij is gemeenteraadslid gebleven tot december 1940, toen hij zich onder druk van de Duitse bezetting moest terugtrekken. Samen met zijn eveneens ongehuwde zuster Flora woonde hij naast de winkel in de Kattenstraat 10.

Kattenstraat 14

NAAM	VERMOORD
Johanna Wijzenbeek-David	14 mei 1943 Sobibor (85 jaar)
Louis Bernhard Wijzenbeek	28 mei 1943 Sobibor (39 jaar)
Bernhard David Wijzenbeek	28 mei 1943 Sobibor (37 jaar)

Johanna David, de weduwe van Elias Wijzenbeek, woonde met haar zoons Louis en Bernhard aan de andere kant van de winkel op nummer 14. Johanna is samen met haar zoons omgekomen in Sobibor.

De heer Van Gaasbeek op de Markt heeft de familie Wijzenbeek diverse malen onderdak aangeboden. Het werd niet geaccepteerd, want het zou zo'n vaart niet lopen. Johanna is op 9 april 1943 overgebracht naar Vught. De zoons zijn waarschijnlijk daarna op eigen gelegenheid naar Vught gegaan. Het huis is verzegeld op 12 april 1943.

Kattenstraat 17

NAAM	VERMOORD
Gabriël Benjamin Walg	16 april 1943 Sobibor (75 jaar)

Gabriel Benjamin Walg woonde hier met broer en zus. De zus was verstandelijk beperkt, zij is in een tehuis in Apeldoorn gaan wonen en stierf daar voor de oorlog. De broers dreven samen een slagerij. Gabriel was de veekoper, Ruben deed de slagerij. In 1927 traden zij uit de gemeente. Ruben trouwde met een protestants meisje, hij overleefde de oorlog. Gabriel is op 9 april 1943 vanuit het Barbara Ziekenhuis naar Vught overgebracht. Hij werd vermoord in Sobibor.

Hun grootvader legde de eerste steen voor de nieuwe synagoge.

Herenstraat 7

NAAM	VERMOORD
Meijer Alexander Merts	14 mei 1943 Sobibor (75 jaar)
Roosje Merts-Bacharach	14 mei 1943 Sobibor (75 jaar)

Meijer Alexander Merts was voddenkoopman en handelaar in gebruikte spullen. Roosje was op 27 december 1892 vanuit Arnhem naar hier gekomen. Zowel Meijer Alexander als zijn vrouw Roosje Bacharach zijn in Sobibor omgekomen. Zij woonden in het huisje van de ouders van Meijer Alexander.

Kolfbaan 4

NAAM	VERMOORD
Saartje van Spier	14 mei 1943 Sobibor (60 jaar)

Hier stond aan de stadsgracht een rijtje huisjes. Op nummer vier woonde Saartje van Spier (achter de bomen). Het pad voor deze huisjes heette de Kolfbaan. In de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn de huisjes gesloopt. Saartje van Spier was een zuster van Manuel van Spier uit de Nieuwstraat 42. Huissleutel ingeleverd. Huis verzegeld op 12 april 1943.

Westersingel 82

NAAM	VERMOORD
Salomon Gans	31 mei 1944 Auschwitz (22 jaar)
Henri Gans	31 mei 1944 Auschwitz (21 jaar)

Maurits Gans woonde met zijn tweede vrouw en drie kinderen op de Westersingel 82. Maurits was belastingontvanger in Culemborg. Hij zat met zijn vrouw ondergedoken op de Triosingel en beiden hebben evenals hun dochter Hanny, de oorlog overleefd. Zijn beide kinderen uit zijn eerste huwelijk, Salomon en Henri, zijn in 1944 opgepakt in Bennekom (verraden) en in Auschwitz omgekomen. Henri Gans was een getalenteerd dammer en had een heel groot eindspelcomponist kunnen worden.

Literatuur

Brasz, Ineke 1984 *'De kille van Kuilenburg'*, Culemborg
Lammers, S. *'De joodse graven aan de Achterweg'* Culemborg
Culemborg '40-'45 , herdenkingsbundel
Soetendorp, J. 1958 *'symboliek der joodse religie'*, Zeist
'De wereld van de joden', 1988 Gorinchem
Wikipedia
www.oorlogsslachtoffersculemborg.nl

